

ЛЮБОВ БЕВЗЕНКО,

доктор соціологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології, Інститут соціології НАНУ (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

LYUBOV BEVZENKO,

Doctor of Sciences in Sociology, Senior Research Fellow, Leading Research Fellow at the Department of Social Psychology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

lbevzenko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4020-1937>

Соціологія очікуваного майбутнього у вітчизняних реаліях — у пошуку епістемологічного підґрунтя (частина 1)¹

Вступ

Уже більш як три роки, з початку повномасштабного вторгнення росії в Україну, українці задаються питанням — коли закінчиться ця війна, яким буде цей кінець, чи вдасться нам перемогти ворога та якою буде конфігурація цієї перемоги. Ці питання ми ставимо політикам, політологам, військовим аналітикам та оглядачам, журналістам. Навіть екстрасенси, тарологи, ясновидці активно присутні в інформаційному просторі, й це одне з головних питань, обіцянка відповіді на яке додає їм підписників та збільшує аудиторію. Чого очікувати нам від майбутнього в ситуації війни, якої, за словами одного з політиків, «не мало б бути», якими можуть бути наші очікування щодо власного майбутнього в цих реаліях, як вибудовувати свою життєву траєкторію у світлі цих очікувань?

Проблема. Однією із соціологічних *проблем*, що тут для нас виникають, є така. Соціологія майбутнього, що зараз активно розвивається в західній соціології, своїм предметом має уявлення соціальних акторів щодо власного очікуваного майбутнього і те, як ці очікування впливають на агентні дії цих соціальних акторів у напрямі формування своїх життєвих стратегій та на здійснення й корекцію соціальної поведінки в напрямі, зумовленому такою стратегією.

Актуальними для нас є такі питання: Як ситуація макрорівневого порядку, зумовлена війною і високою невизначеністю щодо майбутнього країни як

¹ Роботу виконано в рамках НДР «Соціальні очікування як чинник конструювання взаємодій в умовах суспільної нестабільності». Державний реєстраційний номер 0122U001156.

Цитування: Бевзенко, Л. (2025). Соціологія очікуваного майбутнього у вітчизняних реаліях — у пошуку епістемологічного підґрунтя (частина 1). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 135–152, <https://doi.org/10.15407/sociology2025.02.135>.

такої, вписується в це проблемне поле? Як може розгортатися дослідницький простір соціології майбутнього в наших реаліях?

Метою цієї роботи буде пошук відповіді на питання: Чому екстремальна ситуація війни вимагає пошуку епістемологічної платформи, відмінної від тих, що дають змогу розглядати основні питання соціології майбутнього у відносно стабільних, умовно нормальних ситуаціях? В яких *епістемологічних і концептуальних рамках* можна рухатися у пошуку розв’язання зазначеної проблеми?

Основні завдання дослідження виглядають таким чином:

- Розглянути процеси, що відбуваються в полі *соціології майбутнього*, ті теоретичні й емпіричні напрацювання, які є у, переважно, західній соціологічній літературі.
- Вказати наявні епістемологічні обмеження, які не дають змоги працювати із зазначеною проблемою в наших реаліях, і позначити, які саме *епістемологічні контури* тут можуть бути адекватними.
- Запропонувати *модель руху соціального актора життєвою траєкторією* в напрямі свого очікуваного майбутнього за умов високої нестабільності всього соціального простору, в якому цей рух відбувається. Визначитися з поняттєвим набором, який тут буде релевантним.
- Розглянути *концепт очікувань*, його здатність працювати щодо нашої проблеми та вказати, яких можливих доопрацювань цей концепт потребуватиме.
- Визначитися з форматом агентності соціального актора в процесі просування життєвою траєкторією. Відкоригувати *концепт агентності* застосовно до особливих умов соціальної кризи (біфуркації).
- Зробити висновки щодо можливих гіпотез емпіричного дослідження, які така концепція соціології майбутнього в екстремальних станах для нас відкриває, а також щодо методів отримання емпіричного підтвердження висловлених гіпотез.

1. Соціологія майбутнього — назад у майбутнє

Соціологія майбутнього — досить новий термін у західній науці, хоча дослідження, які можна віднести до цього напрямку, мають тривалу історію. Панорамний погляд на це питання і пропозиція виокремити соціологію майбутнього як окрему галузь соціологічного дослідження містяться в недавній статті (Suckert, 2022), яка в назві має символічний вираз — «назад у майбутнє», оскільки пропонує повернутися до цієї теми (що має тривалу історію), окресливши її вже як окремий і важливий напрям соціологічних розвідок. Зазначена стаття являє собою масштабне оглядове дослідження з багатовекторним аналізом великого масиву праць, які в той чи інший спосіб стосуються теми очікуваного, уявного майбутнього. Саме на підставі цього аналізу зроблено висновок, що майбутнє є важливим соціальним фактом, який може збагатити дослідницькі інструменти в багатьох актуальних для сучасної соціології напрямках. Серед них, перш за все, вказано такі, як нерівність та соціальна стратифікація, соціальні

ідентичності, соціальна дія та агентство, колективне смислотворення та координація, влада та конфлікт.

Для наших подальших міркувань важливими є декілька моментів, що містяться в цій статті. Назвемо їх, вказуючи можливі перспективи в контексті нашої проблеми.

1. У згаданій статті подано масштабний огляд тих *епістемологічних перспектив*, у яких тему очікуваного майбутнього обговорювали в той чи інший спосіб. Наголошується, що в усіх класичних працях — від М. Вебера до функціоналістів, структуралістів, прагматизму і аж до класиків пізнього модерну — майбутнє концептуалізовано як важливе знання про соціальність. Але більшість цих праць пов'язують майбутнє з минулим, нормами, статусами, знаннями. Іншими словами, образ майбутнього впливає з досвіду особистого минулого, майже відсутня увага до *макроструктурних моментів*, влади, інститутів, економічних режимів, їхнього впливу на формування образів персонального майбутнього. Все це виведено за дужки як певна стабільна даність. Як сказано у статті, це сприймається як невідрефлексоване припущення про те, що навіть довгострокове майбутнє вписується в наявні інституційні порядки.

Це дуже далеко від того, що ми маємо у нас. *Наша ситуація кризи та війни* робить таке бачення недостатнім, майбутнє вже ніяк не можна уявляти, спираючись на минуле. Це логічно *вимагає пошуку концептуальних засад*, які б не залишали поза увагою той макроконтекст, у якому і формується образ майбутнього окремого соціального актора. Ця змінна майже відсутня за часів макростабільності, але стає суттєвою в періоди кризи.

2. Треба зазначити, що близьку нам тему *невизначеності майбутнього* порушено в цій статті з відсилкою до класиків пізнього модерну — З. Баумана, Е. Гіденса, У. Бека. Наголошується такий цікавий момент — ці автори розглядають суспільну невизначеність не як поточний стан соціальної системи, з яким маємо справу, а як проблемну і небажану рису сучасного суспільства. Наведено вислів Гіденса: «Радикалізація модерну означає необхідність жити більш рефлексійно, стикаючись із більш відкритим і проблемним майбутнім» (Giddens & Pierson, 1998: p. 116).

Зрозуміло з нашої постановки проблеми, що ми маємо справу саме з невизначеністю майбутнього. Але тут є суттєва різниця — та невизначеність, про яку писали Гіденс і Бауман, була зумовлена швидкоплинністю сучасного соціального життя. Пристосування до цього вимагало справді постійних рефлексій. Тобто йдеться про швидкі, але все ж еволюційні зміни. Ми ж маємо справу з кризовим руйнуванням соціальності. Як на приклад невизначеності першого роду можна вказати на ситуацію користувача якихось інтернет-платформ, програм або операційних систем. У разі, коли вони комусь потрібні для роботи, тісно вписані в неї як інструменти реалізації його життєвої стратегії й пов'язані з бажаним та очікуваним персональним майбутнім, їхнє постійне оновлення стає невеликим, але стресом, бо вимагає зупинки рутинізованого задля рефлексійного опанування змін. Це неприємні невизначеності, але додання їх є можливим завдяки агентним діям у їхньому класичному розумінні як усвідомлення, аналізу, раціонального рішення. Інша річ, коли, наприклад, зникає інтернет або

світло, що його живить. Причому не для окремого користувача, а для цілого міста чи району (що стало для багатьох українців звичною ситуацією за роки війни). Питання дієвості рефлексійності окремого актора тут вже не постає. Все може залежати від макрозмін, на тлі яких актор має жити, діяти й долати цю невизначеність, але вже макрокризowego порядку.

3. У згаданій статті наголошується, що основні соціологічні теорії від Вебера до Гіденса вважали сприйняття та очікування майбутнього важливим аспектом *соціальної дії й агентства*. Оскільки більшість цих теорій побудовані на епістемологічній базі методологічного індивідуалізму, то йдеться саме про агентність у створення власного життєвого проекту, що суттєво залежить від очікуваного власного майбутнього. Відповідно до цього методологічного вибору (мікродетермінізму стосовно питання соціальних змін) саме із суми таких індивідуальних траєкторій і виникає траєкторія змін системного рівня. Чи працює це в ситуації кризових станів усього суспільства? Якщо ні, то як має бути переосмисленим концепт агентства в ситуації макрорівневої кризи?

4. У цьому огляді не оминається увагою і постійно актуальна для соціології тема співвідношення *системи і дії*. Наголошується, що дослідження, пов'язані з очікуваннями щодо майбутнього та його уявними образами, дають більш тонке розуміння соціологічної проблеми *«структура чи агент»*. Це, по суті — про співвідношення між методологічним індивідуалізмом і пошуком синтетичних підходів, які б залишали якусь частину суб'єктності в соціальних змінах соціальним системам і структурам. Як агентність і структура пов'язані, як остання впливає на уявлення агента про майбутнє? Для нас ця тема буде звучати дуже по-особливому, бо, на відміну від переважної більшості зазначених в огляді праць, ми маємо справу із системною (структурною) кризою. Питання агентності та структури тут постає абсолютно по-новому.

5. Автор звертає увагу на те, що існує досить багато емпіричних досліджень, присвячених життєвим кризам (в'язниця, хвороба, катастрофа, міграція) та руйнаціям образу майбутнього, що в таких випадках з'являється. Але ні в теоретичних, ні в емпіричних розвідках не приділяється достатньо уваги повсякденності. Я би ще додала ситуації, коли такі кризи є не поодиноким, а масовим явищем. Для нас ці питання будуть суттєвою складовою в тому баченні вітчизняних поворотів у соціології майбутнього, що відкриваються на тлі війни. Треба сказати, що певний теоретичний початок цим пошукам закладено в недавній роботі (Шульга, 2025), хоча там немає того акценту на системній кризі, який робимо ми.

Майбутнє як соціологічний факт — емпіричні розвідки. Для посилення аргументації дедалі більшої уваги сучасних соціологів до соціології майбутнього варто звернутися до ще однієї оглядової статті (Beckert & Suckert, 2020). Якщо попередня була більше зосереджена на теоретичних підходах до цієї проблеми, то в цьому разі йдеться про огляд 571 дослідницької роботи емпіричного плану, де вивчалось сприйняття майбутнього за допомоги різних дослідницьких методів. Ці статті було опубліковано в період з 1950 по 2019 рік. Завдяки ретельному вивченню цього великого масиву текстів, у цій статті переконливо показано, що довгий час це дослідницьке поле було малорозробленим, але починаючи з

1990 року спостерігається хвилеподібний процес поступового зростання наукового інтересу до цього питання. А останні 10 років демонструють буквально експоненційне збільшення кількості таких праць (Beckert & Suckert, 2020: p. 5).

Автори вирізняють *три кластери таких досліджень*. У *першому* майбутнє розглядають як залежну або незалежну змінну, увага спрямована на підлітковий вік, освіту, сім'ю, на те, що тут є визначальним у формуванні образу майбутнього. У *другому кластері* маємо розвідки, які безпосередньо досліджують усі складові цього образу й зосереджені на таких моментах, як ідентичність, міграція, здоров'я та ін. *Третій кластер* можна було б назвати дослідженнями процесів конструювання майбутнього, перш за все в річищі політичних технологій.

Хоча жоден із цих кластерів ніби не стосується прямо головного предмета соціології майбутнього — образу майбутнього і життєвих стратегій соціальних акторів, наступним кроком в кожному з цих тематичних розділів буде саме рух в напрямі питання — як це відбивається на життєвих проектах та агентності у їх здійсненні. Якраз це наголошує автор у висновках до своєї праці, відзначаючи, що «соціологія могла б виграти від більш систематичної інтеграції теми майбутнього у свої дослідження, оскільки це майбутнє безпосередньо відображається в очікуваннях, устремліннях і майбутніх переконаннях» (Beckert & Suckert, 2020: p. 1).

Окремо можна поставити питання — чому має місце саме така динаміка уваги до теми майбутнього, звідки взялася та експонента на графіку зростання кількості праць, який різко пішов вгору починаючи з 2008 року? Це, хоч і не прямо, але опосередковано має стосунок до нашого безпосереднього предмета, оскільки можна припустити, що саме зростання невизначеності майбутнього — як на індивідуальному, так і на глобальному рівні — стало неявиим рушієм цих процесів. І зараз ця невизначеність лише збільшується, що може обіцяти надалі більш щільну і ґрунтовну увагу до теми очікуваного майбутнього у різних її формулюваннях — від індивідуального до глобального.

Ситуація кризової нестабільності — потреба в нових підходах. Показавши в попередньому пункті актуальність звернення до соціології майбутнього як загального напрямку в сучасній соціології, далі ми маємо обґрунтувати твердження, що та кризова нестабільність системного рівня, що має місце в нашій країні з моменту початку повномасштабного протистояння у війні з росією, вимагає особливих епістемологічних і концептуальних контурів, в які мають вписуватись аналогічні дослідження в такого роду ситуаціях. Під цим кутом зору подивимося на деякі предметні акценти, які актуальні для соціології майбутнього в дослідженнях західних соціологів, і покажемо, чому для нас це дещо відкладені питання аж до досягнення тривалої соціальної стабільності.

Цікавий досвід такого дослідження, цілком актуального в соціальній ситуації мирних західних країн, ми знаходимо у праці (Lee & Kim, 2020), присвяченій *культури ресторанів*. Тема ніби дуже незначна, але для нас дає можливість продемонструвати відмінність роботи з таким предметом у ситуації стабільного західного суспільства і в нашій ситуації війни та кризи.

Дизайн згаданого дослідження був дуже ретельно опрацьованим та обґрунтованим. Автори спиралися на теорію підтверджених очікувань і вивчали, наскільки онлайн-відгуки попередніх відвідувачів певних ресторанів впливали на рішення читача цих відгуків завітати до цього ресторану. Відгуки вивчалися детально — тексти, візуальні доповнення, час надання і т. ін. Усе це було тими змінними, які досліджували на предмет впливу на рішення людини щодо наміру завітати до цієї установи. Вивчали, який образ майбутніх відвідин звідси змальовується і як це впливає на плани людини.

Постає питання — наскільки цей досвід може бути корисним для нас в нашій конкретній ситуації великої та тривалої війни? Чи є подібні проблеми актуальними для багатьох українців? Так, ресторани продовжують приймати відвідувачів, але навіть це не викликає схвального ставлення деяких наших громадян, хоча і є розуміння — економіка і під час війни має працювати. Але, якби ми хотіли поставити собі таке дослідницьке завдання в наших реаліях, то чи достатньо було б вивчати лише відгуки, щоб зрозуміти, як формуються очікування щодо відвідування ресторану в наших людей? Які нові змінні в характеристиці ситуації виникають, яких не було в наведеній статті? А їх багато. Так, західний споживач ухвалює рішення, спираючись на масив відповідних відгуків, бо за дужки виноситься те, що априорі є сталим і не може впливати на роботу ресторану. Це і сам ресторан (який, можливо, стоїть вже не перше століття), його кухня, шеф-кухар, постачальники продуктів і т. ін. Імовірність того, що це різко зміниться, є в цьому разі низькою і не береться до уваги у випадку формування відповідних очікувань. Такого не можна сказати про ситуацію, в якій перебуває наш потенційний споживач ресторанних послуг. Значно більшою є ймовірність того, що завтра ворожа ракета чи дрон прилетить у ресторан чи поблизу, що буде зруйнованим саме приміщення, що буде мобілізованим або піде добровільно до війська його шеф-кухар (досить дефіцитна, як виявляється, професія на війні), що постачальники продуктів виявляться на окупованих територіях або ж зазнають ушкоджень логістичні шляхи. Та й сам потенційний відвідувач не може бути впевненим у тому, що його власне життя не зміниться різко за цих обставин. Усе це робить мало подібними процеси формування очікувань щодо відвідин ресторану десь в західній країні, з одного боку, і в наших реаліях — з іншого.

Соціологія майбутнього — предметні наголоси, актуальність для нас. Подібні висновки ми можемо зробити і щодо більш масштабних предметних сфер. У більшості оглядових праць, що стосуються соціології очікуваного майбутнього, автори наголошують актуальність цих дослідницьких підходів у вивченні таких проблем, як соціальна нерівність, гендер, статуси. Ці теми належать до топових в сучасній західній соціології, і звернення до них додає ваги тому чи іншому дослідницькому напрямку. І знову питання — наскільки це може бути запитуваним у нашій конкретній ситуації масштабного військового конфлікту, якого світ не знав від часів закінчення Другої світової війни? Напевне, що так, це є актуальним, але з деякими нюансами. Всі ці теоретичні й методичні напрацювання стануть для нас, безумовно, важливими й навіть, можливо, найважливішими, але вже після війни. Тоді, коли актуалізуються багато питань соціальної диференціації, про які вже попереджають наші соціологи, нерівність

може прокласти свої лінії між тим, хто воював і хто був в тилу, тими, хто виїхав і хто залишився в країні, тими, хто був в окупації і хто жив на підконтрольних Україні територіях або виїхав з тимчасово окупованих. І поняття соціальних очікувань щодо власного майбутнього може запрацювати в цих проблемних полях у спосіб, що в цих розвідках пропонується. Але зараз маємо іншу ситуацію, коли все це виглядає таким, що перебуває на периферії уваги суспільства. Іншою ця ситуація є все ж таки з тої причини, що більшість найважливіших зараз для наших громадян очікувань стосуються питань *макрорівневого* порядку — війна, мир, контур миру, коли станеться і де мене це застане. Власні життєві траєкторії, стратегічні орієнтири, ресурси досягнення стають принципово залежними саме від відповідей на ці питання.

Проміжні підсумки 1. Отже, підсумуємо сказане в цьому пункті.

У предметному фокусі більшості праць, які можна віднести до сфери соціології майбутнього, перебувають очікування щодо особистого майбутнього. Вивчаються впливи на це різних чинників (соціальних, культурних, психологічних, антропологічних). Розглядаються очікування щодо різних сфер життя. Є багато цікавих аспектів як на рівні теоретичного підґрунтя дослідницьких розвідок, так і на рівні кластерів емпіричного погляду на проблему. Теоретичну базу для цього можна шукати в усіх класичних соціологічних епістемологіях — від М. Вебера, функціоналістів, феноменологів, конструктивістів і аж до класиків доби постмодерну. Емпіричні напрацювання стосуються факторів формування і зміни образів власного майбутнього, того, як саме вони виглядають, як це може використовуватися в соціальних технологіях. Можна стверджувати — маємо справу з потужним, заново окресленим напрямом соціологічних розвідок, який, якщо й не виглядає достатньо інтегрованим всередині (на думку аналітиків, які це вивчають), то методологічні й методичні напрацювання тут є досить вагомими.

Але чому ці наявні доробки і предметні наголоси не є достатньо актуальними стосовно основного питання соціології майбутнього в наших конкретних умовах тривалої та жорстокої війни? Що тут вимагало б від нас суттєвої корекції, якби ми вийшли на це предметне поле в наших реаліях?

Усі згадані дослідження фокусуються на очікуваннях щодо *індивідуального майбутнього*, увага до макрохарактеристик суспільного стану є незначною, вони ніби за визначенням вважаються такими, що не можуть суттєво змінитися (наприклад, від миру до війни, від демократії до автократії, від економічної стабільності до масштабної економічної кризи). Понад те, припускається, що соціальних актор має час і можливість достатньо повно усвідомити ситуацію деякого відхилення від суспільної стабільності, ухвалити раціональне і оптимальне рішення, тобто його агентні дії принципово спроможні впоратися з цією ситуацією. Чи так це в нашому випадку?

На відміну від усіх розглянутих праць, ми не можемо поставити питання залежності життєвої стратегії людини від очікувань щодо власного майбутнього, виводячи за дужки питання очікувань щодо майбутнього суспільства, в якому живемо. Його відносна стабільність в умовах західних країн і зумовлена війною висока нестабільність та непередбачуваність у нас, вносять суттєві корективи у

проблемне поле того сегменту соціології майбутнього, який відкривається для нас. *Невизначеність макромайбутнього* — наша головна відмінність. Усі індивідуальні плани та очікування наших громадян якщо й не поставлені на паузу зовсім, то значною мірою підпорядковуються саме цьому.

Якщо висловити все сказане мовою *проблемних методологічних моментів*, то йдеться про відсутність методологічного розрізнення основної проблеми соціології майбутнього в ситуації макростабільності та макрокризи. Методологічний індивідуалізм як головну соціодинамічну настанову і теорію раціонального вибору як основу концептуалізації агентності можна теж піддати сумніву в разі перенесення головного питання соціології майбутнього на наші суспільні реалії.

2. Де шукати адекватну епістемологію? Що в ній має бути нового?

Яка ж інша епістемологічна платформа тут може спрацювати як адекватна? Які вимоги маємо до неї поставити?

- Найперше — вона має чітко вказати на те, як відрізняються механізми соціальних змін у стабільні, з одного боку, і кризові, критично напружені, з іншого боку, періоди суспільної динаміки.
- Що відбувається з агентністю і системністю, чому не працює радикальний методологічний індивідуалізм і що натомість?
- Що з принципом раціонального вибору, чи має він тут місце? Що натомість, якщо це не так?
- І зрештою, як у такому разі працює ця пара концептів: *очікування майбутнього* і відповідні життєві стратегії та *агентні дії* соціальних акторів, пов'язані з цими очікуваннями.

Криза — ключовий момент. Зі зробленого вище наголосу на необхідності перенести значну частину дослідницької уваги на макросоціальний (системний) контур, в якому формуються очікування актора щодо свого майбутнього, стає зрозумілим — маємо шукати епістемологічну платформу, яка відкриває можливість працювати з такою постановкою проблеми. Методологічний індивідуалізм тут вже не виглядає тією основою, на якій можна розгортати подальші міркування. Понад те, макроситуація цікавить нас найбільше в її кризовому форматі, у стані порушеності багатьох характеристик, притаманних відносній стабільності (певна прогнозованість змін, можливість проєктної дії як основи агентності). Найбільш яскравим проявом цього є те, що продовження еволюційних трендів суспільних змін тут вже виявляється неможливим. А це накладає додаткові вимоги до тих метатеоретичних настанов, з котрими маємо працювати. Якими можуть бути наші кроки в напрямі шуканої епістемології?

Критичний реалізм як перший крок. Як перше наближення ми маємо звернутися до ідей, пропонованих у рамках *критичного реалізму*, започаткованого М. Арчер (Archer, 1995) та Р. Бхаскаром (Bhaskar, 1975), які мають багато послідовників у дослідженнях найрізноманітнішого спрямування і формату (Archer, Bhaskar, Collie, Lawson, & Norrie, 2013; Allana & Clark, 2018). Цей напрям соціологічного теоретизування вважається досить потужною альтернативою мето-

дологічному індивідуалізмові. Існує великий масив праць, в яких обговорюються проблемні питання, що виникають на межі цих двох підходів (Bulle & Di, 2023), але наразі ми не будемо заглиблюватися в усі тонкощі цих різнобічних дискусій. Для нас важливою є та наявна в цьому підході перспектива врахування системної активності в суспільних процесах, яка існує поряд з індивідуальною. В рамках методологічного реалізму це відкривається в особливий спосіб. На відміну від номіналізму, який наполягає на існуванні системи лише на гносеологічному рівні, критичний реалізм стверджує її онтологічну реальність.

В основі бачення соціального світу, пропонованого критичним реалізмом, має місце особливе уявлення щодо онтології соціальності, виокремлюються такі рівні цієї реальності, як власне «реальний» (*real*), «актуальний» (*actual*) та «емпіричний» (*empirical*). «Реальний» приховано, латентно містить в собі структури, здатні щось породжувати, причини та механізми створення того, що потім може бути проявленим в «актуальному». «Актуальне» — лише та частина наявного в «реальному», яка проявляється на соціальній поверхні у вигляді явищ і подій. На «емпіричному» рівні маємо те, що пов'язане з людським сприйняттям і баченням актуального. Це знання про актуальне, яке дається людям в їхньому досвіді (Schiller, 2016). Наочно це подано на рисунку 1.

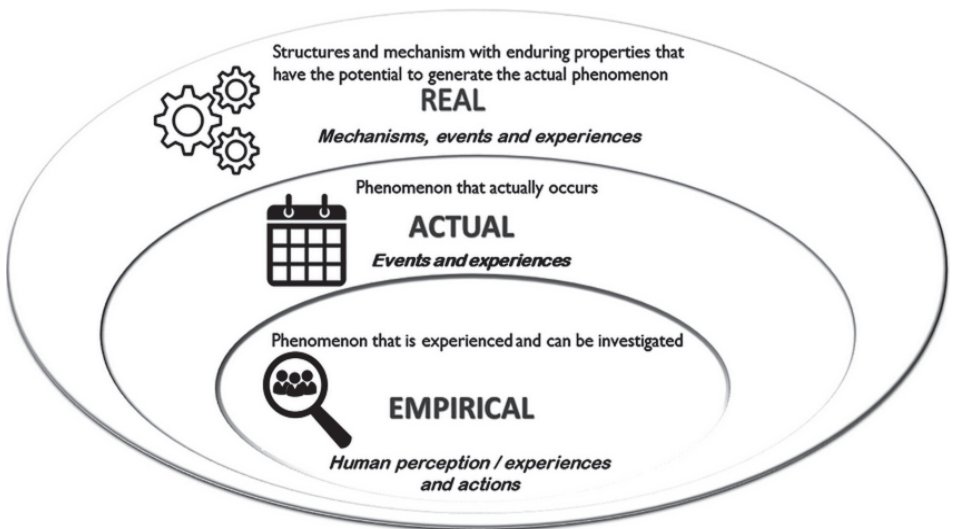

Рис. 1. Онтологічні рівні реальності (взято з: Mukumbang & Wyk, 2020: p. 3)

Важливим для нас є ще й той наголос на необхідності не обмежуватися констатаційно-описовим форматом соціологічного дослідження, що його роблять прихильники критичного реалізму. Вони підкреслюють важливість розуміння механізмів і причин соціальних явищ, що не лежать на емпіричній поверхні, але є реальними рушіями соціальних процесів. На емпіричному рівні ми можемо побачити лише проєкції цієї глибинної тектоніки. Без теоретичних моделей того, як це відбувається в цьому невидимому, але реальному вимірі, емпіричне око не здатне це відстежити в усій динамічній повноті (Fodouop, 2025).

Парадигма складності. Наступним нашим кроком на шляху до шуканої епістемології буде звернення до тих теоретичних можливостей, які відкриває *парадигма складності* в напрямі моделювання глибинних механізмів соціальних змін, на які вказав критичний реалізм, виокремлюючи зону «реального». Історія появи цієї парадигми в методологічному полі суспільствознавства та її потенційні можливості викладено в багатьох розвідках (Cleveland, 1994; Byrne, 1998; Grobman, 2005). Підсумки цього багаторічного і неоднозначного процесу імплементації цієї методології в дослідницьке поле суспільствознавців і гуманітаріїв подано у масштабній праці (Castellani & Gerrits, 2024). У вітчизняний методологічний простір основні положення цієї парадигми ввела І. Добронравова (Добронравова, 1990). І хоча певні місточки між критичним реалізмом і парадигмою складності поступово прокладаються (Yang, 2021; Porpora, 2024), на нашу думку, *парадигма складності* в нашому випадку може працювати як додаткова основа побудови особливого формату синтетичного підходу, ґрунтованого на рельєфно прописаному баченні місця мікро- і макродетермінізму в соціальній динаміці, що підсилює підґрунтя для компромісу між методологічним індивідуалізмом і критичним реалізмом.

Ґрунтуючись на базових положеннях парадигми складності, можна стверджувати, що активність як агента, так і системи має місце й у стабільні періоди, і в моменти критичної системної напруженості. Але допоки система утримується в межах певної відносної цілісності й інтегрованості, ця структурна активність є малопомітною. Суб'єктність агента піддається емпіричному спостереженню, суб'єктність системи присутня на глибинному рівні й може мало фіксуватися емпірично. Дослідження, ґрунтовані на припущеннях мікродетермінізму, виявляються в цьому разі цілком релевантними. Саме це дає хибне уявлення про індивідуалізм як єдино слухну епістемологію для дослідження соціального. Масштабна макрокриза таку ілюзію руйнує. Парадигма складності дає досить рельєфно прописане уявлення про те, що саме відбувається на межі зустрічі системи та агента в такі вкрай напружені моменти суспільної історії (Бевзенко, 2018).

Соціальна система це реальність? Тут необхідно окремо обговорити важливе питання — що дає можливість стверджувати реальність соціальної системи, наділяти її якостями самоактивності в соціальних змінах? Що таке системна активність і що може нам дати змогу побачити це на рівні емпіричному?

Парадигма складності має таку назву з тієї причини, що працює з великими складними системами. Якщо стосовно суспільства як великого соціального утворення навряд чи можуть виникати питання, то от розуміння системності та складності потребує уточнення.

Почати розмову треба з того, звідки взагалі береться це явище — соціальна системність. Поки ми маємо лише сукупність індивідів, говорити про системність зарано. Таких індивідів може бути реально багато, але це просто велика кількість окремих людей, замкнених у своїх індивідуальних характеристиках, хоча, можливо, вони є близькими територіально. Навіть багатотисячний назовп на якихось масових зібраннях жодного стосунку до системи не має. Суспільство як реальність — це не сума людей, що до нього належать. Системність

виникає тоді, коли ці індивіди починають вступати у взаємодії одне з одним. Чим більша кількість взаємодій з'являється, тим більшою стає внутрішня пов'язаність індивідів між собою і тим більшу системну складність ми маємо. Складність виникає у процесі утворення та здійснення цих взаємодій. І це саме СКЛАДНІСТЬ, а не СКЛАДЕНІСТЬ. Лише одна літера в слові, але суттєво змінює смисл. У результаті саме складності з'являється те, що часто згадують як головну характеристику системності — системні якості є завжди більшими, ніж сума якостей окремих частин. Для цього використовується відоме поняття *емерджентності*.

Як метафору тут можна використати приклад з хімії — простий і наочний. Вода є поєднанням кисню і водню. Але якості води жодним чином не можна вивести і спрогнозувати з якостей цих двох елементів. Так само і якість того чи іншого системного людського об'єднання прогнозувати не те що важко, а принципово неможливо. Стосовно спілкування двох людей зараз почали використовувати саме такий вислів — «між ними виникла хімія». Це не лише про порозуміння, це про певний резонанс і єдність, появу нової соціальної реальності, для якої роблять спробу знайти визначення ще на донауковому рівні, але в ньому вже міститься фіксація наявності такого феномену. Соціологія ще не має для цього достатніх інструментів аналізу і залучення до свого дослідницького простору, хоча певні напрацювання в цьому напрямі з'являються у психологів. Там це стосується передусім міжособистісних взаємодій, «хімії», що виникає між друзями, закоханими (Ceccoli, 2004; Reis, Regan, & Lyubomirsky, 2022). Але уважний погляд на вагомість саме тісних резонансних взаємодій не лише в діадах, а й у більших соціальних групах (командах гравців, бойових загонах, дослідницьких групах вчених і навіть у великих мережених спільнотах, об'єднаних спільною метою) змушує нас визнавати й соціологічно вивчати нові реальності, які таким чином виникають. У рамках критичного реалізму ми маємо говорити про явище на рівні «реальності» та «актуальності», яке ще чекає свого способу бути зафіксованим на емпіричному рівні.

Складність плюс нелінійність. Як далі ми маємо працювати з цією системною реальністю, щоб зрозуміти, в чому і як вона проявляє свою соціальну активність? Де виникає та *особливість кризових явищ*, від якої ми відштовхнулися як від ключової?

Наступним припущенням в рамках парадигми складності є те, що в малюнку динаміки великих складних систем ми маємо справу з *нелінійними механізмами* системних змін. Найважливішим для нас поняттям, яке тут виникає, є поняття *системної біфуркації*. Саме навколо нього обертаються всі ефекти системних змін у точці кризи.

Точка біфуркації — це пограничний момент між стабільністю і кризою, які розрізняються мірою хаотизації соціальної системи. Оскільки системність — це, як ми визначилися, соціальні взаємодії, то чим більш визначеними й рутинізованими вони є та являють собою сталі соціальні практики, тим більш стабільним є системний стан. Міра їхньої зруйнованості — міра системного хаосу. Криза — це якраз той критичний рівень хаотизації, який і виводить у біфуркаційну турбулентність і руйнацію попереднього системного порядку.

Взаємодії системи та агента у стабільні часи і в момент кризи мають різний характер і різний вплив на системні зміни. Це дає нам можливість побачити, чому за стабільних часів цілком адекватною є епістемологія індивідуалізму, а за кризових маємо потребу в інших епістемологічних підмурках.

Подивимося, як це виглядає. У стабільному суспільстві його відносна хаотизація є непомітною, хоча деякою мірою вона наявна завжди, оскільки людські взаємодії не є абсолютно повторюваними та незмінними. Навіть якщо ця хаотизація починає пришвидшуватися, все попервах виглядатиме як певна поступовість, як часткове порушення цих соціальних взаємодій, хоча і пришвидшене. Ця поступовість залишатиме час і можливість для відновлення, оновлення, нових мереж взаємодій, які заступатимуть місце зруйнованих. Може стане трохи гірше, трохи швидшої реакції все потребуватиме, але в цілому малюнок змін і реакція на них будуть принципово однаковими — все піддається відновленню або оновленню без повної системної трансформації. Це ті періоди суспільної динаміки, які за загальним малюнком вписуються в лінійні (або з невеликим відхиленням від них), еволюційні моделі системних змін. Тому і підходи мікродетерміністського плану тут виглядають певною мірою адекватними й виправданими. Поняття *соціального агента* в цьому разі працює у звичному розумінні — рішення можуть ухвалюватися раціонально та усвідомлено, поступовість системних трендів дає час і можливість їх побачити, зрозуміти й почати діяти. Система постає ніби певна малорухома оболонка для агентних дій, макропараметри загалом еволюційно реагують на управлінські сигнали. Має місце ілюзія м'якості й податності системи та структур, що її утворюють.

Де ж настає ефект нелінійності? В тому, що перехід від такої позірної стабільності до біфуркації виводить соціальну систему в принципово інший стан з іншими динамічними характеристиками. Про що насамперед йдеться?

Перше, це те, що такі моменти настають, як правило, неочікувано у випадку, якщо вибудовувати свої очікування, спираючись на лінійні динамічні моделі. До моменту суспільної біфуркації, як ми вже казали, міра системної хаотизації ніби змінюється рівномірно та поступово, адаптивні механізми дають змогу з цим впоратися. Але з виходом на точку біфуркації зміни починають відбуватися з великою швидкістю, раптово й лавиноподібно. Це момент руйнування поступовості та еволюційності змін, а з цим і звичної керованості через вплив на основні системні параметри.

Друге, що характеризує перебування системи в зазначеному стані — непрогнозованим є майбутнє, яке настане після кризи. Саме тут має місце *глибинна активність системи*, її здатність до самоорганізації. Уся наявна складна мережа взаємодій, які попередньо склалися в суспільстві, на момент біфуркації виявляється значною мірою зруйнованою. Системна активність виливається у формування кількох можливих сценаріїв майбутнього. Це відбувається на рівні «реальності» (за схемою реалістів, рис. 1) внаслідок внутрішніх закономірностей системної динаміки та проявляється в певній варіативності потенційних майбутніх подій. Це майбутнє є закономірними, закладеним у суті самої соціальної (чи навіть — соціокультурної, якщо бути більш точними) системи, але воно варіативне, а не однозначне, як ми до того звикли в разі лінійних прогно-

зів. Жодна агентність не має сили та спроможності зламати цю внутрішню активність і змусити систему утворити якусь іншу можливість відповідно до довільно обраного агентом проекту.

Але ми не маємо тут говорити про втрату агентом своєї суб'єктності. Просто тут виникає ґрунт для принципово *іншого типу агентності*, якого ми не спостерігаємо за стабільних часів. Це агентність окремого Чорного лебедя, за висловом Н. Талеба (Taleb, 2007), Героя (не завжди з позитивними конотаціями), того, що може підштовхнути систему до якогось з можливих варіантів подальшого руху. Цей агент не створює свого проекту змін, але його невеликі, проте вчасні дії, виявляються доленосними для системи й усього суспільства, об'єднаного цією системою. Про такого роду агентність ми вже не можемо говорити як про усвідомлену і *раціональну дію*, але можемо припустити наявність якогось резонансу між агентом і системою на тому рівні соціального, який критичний реалізм позначив як онтологічну «реальність». Така агентна дія переводить в «актуальність» один з потенційних варіантів майбутнього системи, що наявні в «реальності». Такому агентові ніяк не можна відмовити у детермінації системних змін, але відбувається це в особливий, відмінний від стабільних часів спосіб.

Варто підкреслити ще один важливий момент — вихід системи в точку біфуркації знаменує собою неможливість повернення до старого стану, а агентний поштовх до одного з варіантів означає втрачену можливість реалізації інших з потенційно наявних.

Рефлексія з приводу складності епістемологічного переходу. Перш ніж продовжувати аргументувати свою пропозицію переходу на *епістемологічну платформу критичного реалізму та парадигми складності* в намаганні розширити проблемне й концептуальне поле соціології майбутнього, я пошлюся ще на одну цікаву працю. В ній можна знайти пояснення того, чому такі пропозиції переходу до нових епістем у соціальному пізнанні наражаються на певний опір якщо не у форматі прямого заперечення, то у форматі ігнорування.

Стаття стосується якраз теми очікувань, хоча трохи з іншого боку, з боку питання епістемологічних виборів для пошуку «найкращого знання», а точніше — того знання, яке ми будемо вважати за таке. Останнє уточнення є дуже важливим саме з огляду на нашу проблему — наявність епістемологічної інерції в баченні соціальних процесів і тих практичних наслідків, які це за собою тягне. У статті саме з конструктивістських позицій доводиться, що епістемологічні зміни, готовність їх приймати чи ні залежать від тих нормативних очікувань, які існують в науці. Автор стверджує, що «наші епістемічні стандарти пояснюються нашими соціальними очікуваннями» (Goldberg, 2018: pp. 147–149). Так, для західної соціології останніх десятиріч методологічний індивідуалізм як епістема є найбільш очікуваним і нормативно схвальним. Але чи працює це в нашій ситуації? Що може стати альтернативою?

Будучи свідомою усіх цих складностей в динаміці епістемологічного простору, я, з усім тим, вважаю зміни тут назрілими та своєчасними.

Проміжні підсумки 2. Як шукану епістемологічну платформу для вітчизняних досліджень в напрямі соціології очікуваного майбутнього доречно обрати поєднання напрацювань критичного реалізму і парадигми складності. Перший

пропонує розглядати соціальну онтологію як таку, що має три рівні — «реальний», «актуальний» та «емпіричний». Парадигма складності показує, як активність системи у кризові моменти створює на рівні «реального» кілька варіантів очікуваних сценаріїв макромайбутнього. Головні положення запропонованої епістемології полягають у пропозиції перейти від методологічного індивідуалізму до інтегративного бачення ролі системи та дії в суспільних змінах, яка найяскравіше проглядається в моменти суспільної кризи. Наголос на тому, що кризова агентність має особливий характер і не підлягає опису в термінах раціонального вибору.

Чим ця нова епістемологічна платформа може прислужитися завданню перенести основні проблемні питання соціології майбутнього на реалії, що склалися в нашій країні за умов тривалої й повномасштабної війни?

1. У рамках такої епістемології ми маємо можливість чітко відділити концептуальне бачення кризових моментів в суспільній історії від відносно стабільних. У термінах майбутнього, здатності його передбачати ця різниця полягає от у чому. Стабільні або відносно стабільні періоди суспільних змін відбуваються відповідно до принципів, близьких до еволюційних. Навіть у моменти деякого збільшення соціальної напруженості є можливість прогнозувати перебіг змін та ухвалювати рішення щодо корекції процесу. Ситуація кризи (точки соціальної біфуркації) вже такої можливості не залишає. Майбутнє стає непрогнозованим або прогнозованим варіативно, в межах кількох рівномірних сценаріїв. Найчастіше ці сценарії за своїм смисловим наповненням є діаметрально протилежними. Який з них стане реальним майбутнім для суспільства, що потрапило в кризову турбулентність, може вирішити одна невелика подія, дія якогось конкретного соціального актора.

2. Цей підхід наділяє соціальну систему здатністю до власної активності, тим самим пропонуючи свій варіант інтегративної моделі соціальних змін. На відміну від багатьох відомих спроб побудови синтетичних моделей, в цьому разі наголошується, що вплив системи та агента на суспільні трансформації розподіляється далеко не рівномірно у часі та в соціальному просторі. Стверджується, що стосунки між агентом і системою, міра їхньої суб'єктності щодо соціальних процесів відрізняються саме у зв'язку з мірою стабільності/кризовості суспільства. *Суб'єктність агента у кризові часи проявляється у дуже неочікуваний спосіб.* Вона може бути високою й навіть доленосною для всієї системи, але це стосується лише окремих соціальних агентів та їхніх дій у моменти кризи.

3. У цьому разі маємо говорити про *кризовий тип агентності*, який вже не підпадає під визначення усвідомленого і раціонального вибору, оскільки раціонально можна усвідомити лише наявність кризи та варіативності майбутнього, але не існує способу раціонального й послідовного проекту руху до бажаного сценарію. Суб'єктність системи тут є визначальною. Агентність у цьому разі — це радше спонтанний поштовх діяти в певний спосіб, який не виглядає раціональним, але свідомо приймається як єдино можливий. Використовуючи трирівневу схему соціального світу, запропоновану критичним реалізмом (рис. 1), можна припустити, що маємо справу з явищем інтуїтивного резонансу системи

та агента на рівні «реальності». Це — відчуття потенційної можливості реалізації бажаного варіанта розвитку подій і дії в напрямі актуалізації (переміщення в «актуальне») цієї потенційності.

Анонс другої частини статті. Усі міркування цієї частини розвідки виглядають досить абстрактними, але без них ми не можемо вибудувати логіку розкриття нашого головного питання — як пов'язані очікування щодо майбутнього із життєвими траєкторіями та агентними діями в напрямі їх реалізації для тих соціальних акторів, які виявилися в обставинах зануреності в масштабну кризу макрорівневого порядку. (Для нас це конкретизується в обставинах, які створила для наших громадян широкомасштабна війна, що триває вже більш як три роки.) Саме цьому буде присвячено другу частину цієї статті.

Джерела / References

Archer, M., Bhaskar, R., Collier, A., Lawson, T., & Norrie, A. (2013). *Critical realism: Essential readings*. USA: Routledge.

Allana, S., Clark, A. (2018). Applying meta-theory to qualitative and mixed-methods research: A discussion of critical realism and heart failure disease management interventions research. *International Journal of Qualitative Methods*, 17(1), 1–9. <https://doi.org/10.1177/1609406918790042>

Allen, M. (2017). Narrative Interviewing / Ed. by M. Allen. In: *The SAGE encyclopedia of communication research methods*. SAGE Publications, Inc. <https://doi.org/10.4135/9781483381411>

Archer, M. (1995). *Realist social theory: The morphogenetic approach*. Cambridge University Press. Retrieved from: http://uberty.org/wp-content/uploads/2015/08/Margaret_S_

Beckert, J., Suckert, L. (2020). *The future as a social fact. The analysis of perceptions of the future in sociology*. <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2020.101499>

Bevzenko, L. (2018). Integrative concept of social tension — methodology, conceptual scheme, pragmatics. Part. 1; 2. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 43–74; 4, 73–104. [=Бевзенко, Л. (2018). Інтегративна концепція соціальної напруженості — методологія, концептуальна схема, прагматика. Част. 1; 2. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 43–74; 4, 73–104].

Bevzenko, L. (2024). War and the new world order: variants of expected scenarios in the context of the complexity paradigm. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 2, 150–178. <https://doi.org/10.15407/sociology2024.02.150> [=Бевзенко, Л. (2024). Війна і новий світовий порядок: варіанти очікуваних сценаріїв у контексті парадигми складності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 150–178].

Bhaskar, R. (1975). Forms of realism. *Philosophica*, 15(1), 99–127. Retrieved from: <http://www.philosophica.ugent.be/fulltexts/15-8.pdf>

Bourdieu, P. (1973). The three forms of theoretical knowledge. *Social Sciences Information*, 12, 53–80.

Bourdieu, P. (1980). *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity.

Bulle, N. & Di Iorio, F. (2023). Methodological individualism and critical realism: Question for Margaret Archer. In: N. Bulle & F. Di Iorio (Eds.), *The Palgrave Handbook of Methodological Individualism* (pp. 659–668). Cham: Springer International Publishing.

Byrne, D. (1998). Complexity theory and the social sciences: An Introduction. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203003916>.

Castellani, B. & Gerrits, L. (2024). *The Atlas of Social Complexity*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing. <https://doi.org/10.4337/9781789909524.00021>

Cecoli, V.C. (2004). Finding home in (an)other: Relational chemistry and its psychoanalytic derivations. *Psychoanalytic Dialogues*, 14(3), 337–348.

Chen, L. (2023). Habitus beyond Bourdieu: in and out of translation studies. *Perspectives: Studies in Translatology*, 1–9.

- Cleveland, J. (1994). *Complexity Theory: Basic Concepts and Application to Systems Thinking*. <http://www.slideshare.net/johncleveland/complexity-theory-basic-concepts>
- Collet, F. (2009). Does habitus matter? A comparative review of Bourdieu's habitus and Simon's bounded rationality with some implications for economic sociology. *Sociological Theory*, 27(4), 419–434.
- DiCicco-Bloom, B. & Gibson, D.R. (2010). More than a game: Sociological theory from the theories of games. *Sociological Theory*, 28(3), 247–271. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9558.2010.01377.x>
- Dobronravova, I.S. (1990). *The Formation of Non-linear Thinking*. [In Russian]. Kyiv: Lybyd. [=Добронравова, И.С. (1990). Становление нелинейного мышления. Киев, Лыбидь].
- Fodouop Kouam, A.W. (2025). A systematic literature review of post-positivism and critical realism as epistemological frameworks in educational research. *International Journal of Changes in Education*, February 6. <https://doi.org/10.47852/bonviewIJCE52024338>
- Gardner, B., Lally, P., & Rebar, A.L. (2020). Does habit weaken the relationship between intention and behaviour? Revisiting the habit-intention interaction hypothesis. *Social and Personality Psychology Compass*, 14(8), e12553. <https://doi.org/10.1111/spc3.12553>
- Giddens, A. & Pierson, Ch. (1998). *Conversations with Anthony Giddens Making Sense of Modernity*. Cambridge: Polity.
- Goldberg, S.C. (2018). *To the Best of Our Knowledge: Social Expectations and Epistemic Normativity*. Oxford University Press.
- Grobman, G.M. (2005). Complexity theory: a new way to look at organizational change. *Administration Quarterly*, 29, 3.
- Lee, J. & Kim, Y.K. (2020). Online reviews of restaurants: Expectation-Confirmation Theory. *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism*, 21(5), 582–599. <https://doi.org/10.1080/1528008X.2020.1712308>
- Mukumbang, F.C. (2023). Retroductive theorizing: A contribution of critical realism to mixed methods research. *Journal of Mixed Methods Research*, 17(1), 93–114. <https://doi.org/10.1177/15586898211049847>
- Mukumbang, F.C. & van Wyk, B. (2020). Leveraging the photovoice methodology for critical realist theorizing. *International Journal of Qualitative Methods*, 19(1), 1–15. <https://doi.org/10.1177/1609406920958981>
- Ouellette, J.A. & Wood, W. (1998). Habit and intention in everyday life: The multiple processes by which past behavior predicts future behavior. *Psychological Bulletin*, 124(1), 54.
- Porpora, D.V. (2024). Realism and Complexity. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 54, 121–133.
- Reis, H. T., Regan, A., & Lyubomirsky, S. (2022). Interpersonal Chemistry: What Is It, How Does It Emerge, and How Does It Operate? *Perspectives on Psychological Science*, 17(2), 530–558. <https://doi.org/10.1177/1745691621994241>
- Schiller, C.J. (2016). Critical realism in nursing: An emerging approach. *Nursing Philosophy*, 17(2), 88–102. <https://doi.org/10.1111/nup.12107>
- Sherman, G.L. (2025). Integrating phenomenology and critical realism in qualitative research in psychology. *Journal of Theoretical and Philosophical Psychology*. [Advance online publication]. <https://doi.org/10.1037/teo0000315>
- Shulga, M. (2025). Imaginations and expectations in images of the future. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 105–138. [=Шульга, М. (2025). Уяви та очікування в образах майбутнього. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 105–138].
- Suckert, L. (2022). Back to the Future. Sociological Perspectives on Expectations, Aspirations and Imagined Futures. *European Journal of Sociology*, 63(3), 393–428.
- Taleb, N.N. (2007). *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable*. New York: Random House.
- Venkatesh, V., Davis, F. D., & Zhu, Y. (2023). Competing roles of intention and habit in predicting behavior: A comprehensive literature review, synthesis, and longitudinal field study. *International Journal of Information Management*, 71, 1–25. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2023.102644>

Wood, W. & Rünger, D. (2016). Psychology of habit. *Annual Review of Psychology*, 67(1), 289–314.

Yang, Y. (2021). Critical realism and complexity theory: building a nonconstructivist systems research framework for effective governance analysis. *Systems Research and Behavioral Science*, 38(1), 177–183. <https://doi.org/10.1002/sres.2662>

Zlobina, O. (2024). Identity versus sense of belonging: New approaches in the study of social self-positioning. [In Ukrainian]. *Ukrainskyi Sotsium*, 4, 35–51. [=Злобіна, О. (2024). Ідентичність проти почуття приналежності: Нові підходи в дослідженні соціального самопозиціонування. *Український соціум*, 4, 35–51].

Отримано / Received 29.03.2025

Прийнято до друку після рецензування /
Accepted for publication after review 22.04.2025

Опубліковано / Published 27.05.2025

ЛЮБОВ БЕВЗЕНКО

Соціологія очікуваного майбутнього у вітчизняних реаліях — у пошуку епістемологічного підґрунтя

Більшість праць соціології майбутнього, представлених переважно на теренах західної соціології, ґрунтуються на епістемології методологічного індивідуалізму і теорії раціонального вибору. Це означає, що очікуваний образ власного майбутнього є лише власним проєктом, здійснення якого у вигляді життєвої траєкторії відбувається завдяки очікуваним власним ресурсам (людському, освітньому капіталові), а також завдяки очікуваним ресурсам, які можна позначити як соціальний капітал. Очікування щодо стану макросоціального контуру здійснення життєвої траєкторії зводяться до його повної або відносної стабільності та прогнозованості. Можливі відхилення від обраної життєвої траєкторії можуть коригуватися завдяки традиційно визначеній агентності як усвідомленому і раціональному вибору оптимального виходу із ситуації. Але ця епістемологія не працює в ситуації масштабної макрокризи, коли системна стабільність більше не є ресурсом здійснення життєвого проєкту. В цьому разі як альтернативна епістемологія можуть працювати ті методологічні настанови й інтегративні моделі соціальних змін, які дає поєднання основних положень критичного реалізму і парадигми складності. Перший пропонує розглядати онтологію соціальної реальності як таку, що має три рівні — «реальний», «актуальний» та «емпіричний». Парадигма складності показує, як активність системи у кризові моменти створює на рівні «реального» кілька варіантів можливих сценаріїв макромайбутнього. Очікування щодо власного майбутнього в цих випадках є залежним від сценарію, що з рівня «реального» переміститься на рівень «актуального». Життєві стратегії докризового періоду кожен соціальний актор має в цьому разі коригувати. Виокремлено три різні способи такої корекції, і вони, перш за все, стосуються саме макрорівня як головного ресурсу їх здійснення. Перший — не помічати кризи макрорівня, другий — змінити його шляхом фізичного переміщення у більш стабільні регіони (країни). Третій, найбільш цікавий і незвичний для попередньої епістемології варіант, — поставити на паузу всі попередні власні життєві плани, ототожнити свою життєву траєкторію з траєкторією змін системного рівня. Життєва стратегія в цьому разі полягатиме в намаганні перевести бажаний варіант очікуваних сценаріїв макромайбутнього з рівня «реального» на рівень «актуального». Це особливий різновид агентної дії, який не можна вважати результатом раціонального розрахунку. Тема такої агентності вимагає як теоретичного, так і емпіричного доопрацювання, і запропонована епістемологія дає для цього певні парадигмальні евристики.

Ключові слова: соціологія майбутнього, епістемологічний вибір, критичний реалізм, парадигма складності, очікуване майбутнє, життєва стратегія, життєва траєкторія, два типи агентності в умовах макрокризи

LYUBOV BEVZENKO

Sociology of the expected future in domestic realities — in search of an epistemological basis

Most works on the sociology of the future, presented mainly in the fields of Western sociology, are based on the epistemology of methodological individualism and the theory of rational choice. This means that the expected image of one's own future is only one's own project, the implementation of which in the form of a life trajectory occurs due to one's expected own resources (human, educational capital), as well as due to expected resources that can be designated as social capital. Expectations regarding the state of the macrosocial contour of the implementation of the life trajectory are reduced to its complete or relative stability and predictability. Possible deviations from the chosen life trajectory can be corrected due to the traditionally defined agency as a conscious and rational choice of the optimal way out of the situation. But this epistemology does not work in a situation of a large-scale macrocrisis, when systemic stability is no longer a resource for the implementation of the life project. In this case, those methodological settings and integrative models of social change that are provided by the combination of the basic provisions of critical realism and the complexity paradigm can work as an alternative epistemology. The first suggests considering the ontology of social reality as having three levels — “real”, “actual” and “empirical”. The complexity paradigm shows how the activity of the system in moments of crisis creates several variants of expected scenarios of the macro-future at the “real” level. Expectations about one's own future in these cases depend on the scenario that will move from the “real” level to the “actual” level. In this case, each social actor must adjust the life strategies of the pre-crisis period. Three different ways of such correction are highlighted, and they primarily concern the macro-level as the main resource for their implementation. The first is to ignore the macro-level crisis, the second is to change it by physically moving to more stable regions (countries). The third, most interesting and unusual option for the previous epistemology is to put on hold all previous life plans, to identify one's life trajectory with the trajectory of changes at the system level. The life strategy in this case will consist in trying to translate the desired version of the expected scenarios of the macro-future from the level of «real» to the level of «actual». This is a special type of agent action, which cannot be considered the result of rational calculation. The topic of such agency requires both theoretical and empirical refinement, and the proposed epistemology provides certain paradigmatic heuristics for this.

Keywords: Sociology of the future, epistemological choice, critical realism, complexity paradigm, expected future, life strategy, life trajectory, two types of agency in conditions of macro-crisis